

ИКОНОМИЧЕСКИ ОСНОВИ НА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ВАРНА

Светлозар Попов

Резюме: Днес учените, почти без изключение, приемат за люлка на човешката цивилизация т.нар. „речни цивилизации”, възникнали през VI-III хил.пр.Хр. по долините на Тигър и Ефрат, на Нил, Инд, Хуан-хъ и Ян-цзъ и дали началото на шумерската, египетската, индийската и китайската цивилизации. Още с откриването на археологическата култура Варна (V хил. пр. Хр.) немалко палеоархеолози и културолози видяха в нея общите основи на посочените речни цивилизации, като споровете не са престанали и досега. Допълнителен аргумент, в качеството му на фактор, довел до разпространението на тази първична цивилизация по света се откри в наложилата се теза за Черноморския потоп. Във всеки случай, развитието на обществото включва наред с видимата надстройка и неговата обективна икономическа база. В този смисъл богатството на некропола Варна I следва да се разглежда само като върха на айсберга, видим за външния наблюдател. Ето защо най-видните ни археолози от десетилетия търсят неговите невидими основи. Натрупалите се през годините данни повдигнаха немалко хипотези и постепенно подготвиха решаването на проблема, но едва проучванията на проф. Васил Николов върху солните мини край Провадия в наши дни, успяха да дадат цялостната представа.

Сега ние знаем за мащабното производство на готварска сол в Провадия през втората част на енеолита. Науката е уточнила, че след известно прекъсване през първата му половина, то е подновено от появило се тук население, носител на морската култура Хаманджия. Изяснен е особено важният и благоприятен географски фактор – наличието на плавателната Провадийска река в непосредствена близост до солницата; дълбокият морски залив, в който тя се е вливала е достигал само на двадесетина км от солницата, както и благоприятните морски течения по Западното Черноморие (повърхностно и дълбоко). Разполагаме с данните за гъстото заселване на района при солницата и по цялото протежение на залива. На първо място това са осемте наколни селища тук с колосални за времето си размери (известно е, че наколните селища са достигали на площ по 28-30 и повече дка, при обичайна площ на енеолитните селища от около 1,5-2 дка) със следи от металургична дейност. Но освен тях в района са открити и селищата при с. Девня и с. Река Девня, както и по варненското крайбрежие – в местността „Кокодива” и курорта „Св. Константин и Елена”. Да не забравяме, че тук са открити и проучени двата от общо трите късноенеолитни некропола: Девня и феноменалният Варна I, свидетелстващ за имуществената и социална диференциация на обществото и възникването на светската и духовната власт. Разкрити са и многобройни медно-рудни находища по цялото ни Странджанско крайбрежие с осезателни следи от рудодобив и металургична дейност от порядъка на десетки хиляди тонове медна шлака. Засега са известни само два медни слитъка с „варненска” мед от това време, открити в карбунското и хвалинското съкровище (при с. Карбуна на р. Днестър в Украйна и при гр. Саратов на Волга в Русия), но и те са достатъчни да дадат ясна представа относно морския начин на транспортиране на ценната суровина. А известни находки от медни предмети с варненски произход от по-близки и отдалечени морски или речни краища, освен споменатите, се откриват и по Среден Дунав в Словакия (Велке Рашиковце), и в системата на р. Тиса в Източна Румъния (гр. Брад), и в Мариуполския некропол при гр. Жданов, Украйна и свидетелстват за водещата роля на варненския металургичен център и развития воден транспорт. Свързани, тези данни разкриват пълната картина в основите на икономическия живот на енеолитната цивилизация Варна.

Производството на каменна сол и търговията с нея, довела до бума в медната металургия на Варненския край, реализирани благодарение на развития морски и речен транспорт – това са „трите носещи кита” в икономическата база на цивилизация Варна. Колкото до модата с мидата спондилус, разпространена в източните и централни части на континента, но достигнала и долината на р. Сена – това е само „черешката на тортата” в културата на енеолитна Европа.

Ключови думи: цивилизация, енеолит, Варна

Едва ли може да има разумен човек, който да се съмнява, че археологическа култура Варна е първото от всички чудеса на света. Защото тя е най-импозантната и най-древната от всички останали и представлява истински феномен. Затова един от първите въпроси, който археолозите си задават и обсъждат от самото ѝ разкриване преди близо 40 години е, откъде иде богатството на Варненския енеолитен некропол?¹ Защото подобно богатство, събрано на едно място през далечното V хил.пр.Хр. прилича действително повече на чудо, отколкото на археологическа реалност. Но ето че след дълги лутания и поредица от хипотези, проучванията на проф. Васил Николов върху Провадийската селищна могила и производството на сол през неолита и енеолита, водят до отговора на повдигнатия въпрос.² И за нас сега е интересно да възстановим цялостната картина на живот във Варненския край, да свържем в едно отделните ѝ части, за да защитим тезата, че става дума не само за поредната енеолитна археологическа култура от т.нар. Балкано-Кавказки металургичен комплекс, а че можем да говорим за истинска цивилизация, чийто връх откриваме във Варненския некропол, но която има здрави икономически основи. И да покажем на невярващите, че употребата на категорията цивилизация не е случайно. Че тя не е плод на нашите субективни оценки, желаниа и фантазии, а има дълбоки и здрави корени. И че не е дошла от нищото, а възниква върху обективна икономическа база.

Археолозите знаят добре, че Черноморското крайбрежие през неолита и началото на енеолита е слабо обитаемо и дори в определени периоди е необитаемо.³ Това обстоятелство мнозина съвременни изследователи обясняват с Потопа в Черно море, около 5600 г.пр.Хр., когато преградата при Босфора се разкъсва, сладководното Черноморско езеро се свързва със световния океан и се превръща в море.⁴ Известни са два археологически факта от времето на неолита, интересни за нас. Първият се свежда до известно раздвижване на неолитно население на територията на днешна Тракия, което е

носител на културата Караново II, когато то преминава Балкана по долините на Тунджа и Луда Камчия и създава първите култури в Лонгоза - Североизточна България - Цонево и Усое.⁵ След около половин хилядолетие, в края на неолита около 5200 г.пр.Хр., пак по същия път проникват нови емигранти, които за пръв път заселват и района на Провадийските солни извори. Това население е принадлежало към културата Караново III-IV. Тогава започва и най-ранният добив на сол и то в количества, явно надхвърлящи нуждите на местното население, което ще рече, че останалите количества сол се е търгувала, като се е изнасяла.⁶

Вторият важен за работата ни археологически факт, пак от същото време, е появата на т.нар. хамангианци в Добруджа – населението на специфичната култура Хаманджия. Най-типичната особеност на това население е неговият морски характер.⁷ То изгражда своите жилища непосредствено до морския бряг и това дава повод на У. Рънсман и У. Питман да забележат, че това е единственото за времето си население (началото на културата Хаманджия е датирано за около 5250 г.пр.Хр.), обитавало в близост до самото море. И от тук да стигнат до заключението, че липсата на страх от морето е свидетелство за това, че по време на Потопа – три столетия по-рано, хамангианците не са обитавали Черно море, а тук са се заселили след голямата катастрофа.⁸ Именно взаимодействието на културата Хаманджия със съседните ѝ култури от Североизточна България – Сава и Поляница и Югоизточна Румъния – Боян-Спанцов и Прекукутени III, някъде в средата на енеолита, води до появата на фаза „Варна” на културата Хаманджия, прераснала в културата Варна през първата част от късния енеолит⁹ и достигнала апогея си при цивилизация Варна.

Известно е, че неясни социални процеси на Балканите в началото на енеолита водят до замиране на живота в Провадийско. Така през първата половина на епохата добивът на сол е преустановен и се подновява след няколко столетия, в средата на енеолита. Това сочат цитираните

проучвания на В. Николов. Характерно за подновяването на солодобива е новата, много по-продуктивна технология на добив, осигуряваща производството на стотици и хиляди тонове сол годишно. А това означава наличието и на мащабна търговия. Най-интересната особеност в случая обаче е подмяната в културния облик на населението и докато неолитните обитатели – пластове 6 и 5 – са носители на културата Караново III-IV, то новите заселници и производители – пластове 4, 3 и 2, се оказват хамангианско население (фаза IV – Варна на културата Хаманджия).

Вече казахме, че хамангианците са най-изявените мореплаватели за времето си. Дори според най-разпространената хипотеза, те водят произхода си от палестинското крайбрежие и са заселили Добруджа през морето. Тъй или иначе, появата им в провадийско най-вероятно е била по воден път. Известно е, че през енеолита морският залив в района на Варна е бил много по-дълбок, отколкото е днес и че той освен съвременния Варненски залив е включвал и Варненското езеро, и Провадийското езеро, а след гара Повеляново е завивал на юг, включвал е Гръстиковското езеро и след нов завои на север при гара Синдел е достигал бластия район на днешното с. Царевци.¹⁰ Тук е било дъното на някогашния морски залив и тук се е вливала пълноводната и плавателна тогава Провадийска река. Това ще рече, че от провадийската солница, разположена точно над коритото на реката¹¹ до устието, разстоянието не е било повече от 20 и дори 15-тина километра. Като се има предвид, че Провадийското плато е с надморска височина 200 до 300 м, може да приемем, че за разстояние от 20 км речната денivelация е била приблизително 10-15 метра на километър. Тоест, една лодка, натоварена със сол, лесно би могла да се спусне до морския залив, а от там, с помощта на гребла да се добере до самото море. Известно е, че по цялото му западно крайбрежие съществува повърхностно морско течение, водещо към южното ни Черноморие. А това е най-вероятната посока

на търговията със сол, предвид липсата ѝ на Балканите на юг от Провадия.

Казаното звучи логично и правдоподобно, но за да бъде и достоверно, то следва да бъде подкрепено и с данните за наличието и на други селища на хамангианско население по крайбрежието от Добруджа до Провадийските солни мини.

Явно свидетелство за това, че хамангианците не са били самотници в Провадийско, е некрополът Варна II от същото време, във Варненското езеро, само на 2 км западно от уникалния некропол Варна I. Точно тук са открити първите златни мъниста в света, но по-важното са погребалните обичаи и погребалният инвентар, характерни за културата Хаманджия и липсата на антропологични различия на погребаните с тия от некрополите Варна I и Девня.¹² Защото тези факти свидетелстват за приемствеността между културите Хаманджия и Варна, включително и на самото население, техен носител. Пак за същото говори и анализът на фината керамика, която прави видим прехода от последната IV фаза Варна на културата Хаманджия до фаза I на културата Варна. А местоположението на некропола в близост до входа на залива подсказва не само за наличието и на селище в близост до него, но и за евентуалния път – по море, откъдето са проникнали хамангианците в Провадийско.

В по-широк план пътят на проникване на хамангианците от Добруджа към Варна може да се проследи по селищата им по морското крайбрежие, като се започне от Дуранкулак – могилата, където се откриват следи от всички фази на културата от възникването ѝ до фаза IV – Варна и самата култура Варна. Движейки се в посока на юг, пътят към Варна е последователно белязан от ранноенеолитни обекти при Шабла, Каварна, Камен бряг (Яйлата), Балчик. А във Варненско Александър Минчев набелязва следите на 16 енеолитни селища, част от които са от ранните периоди на епохата,¹³ а според Тодор Димов местни обекти, принадлежали към културата Хаманджия са

тези при местностите Кокодива и Св.Константин и Елена.¹³

И така, в средата на енеолитната епоха хамангианско население от района на Добруджа се спуска на юг по крайбрежието на Западното Черноморие и достига района на Варненския залив. Част от него се заселва наблизо до входа на залива, по северния му бряг, а друга част достига дъното му и нагоре по течението на Провадийска река се изкачва на Провадийското плато, като отсяда в района на Провадийските солни извори. Именно тези хамангианци стават големият производител и износител на сол. Основно тази сол се е изнасяла на юг. Но хамангианци по южното ни Черноморие са известни още в края на неолита – селището при с. Каблешково, Поморийско. То е един от първите обекти, принадлежали на културата Хаманджия, открити у нас и създава усещането, че едва ли не бележи пътя на дошлите от средиземноморието хамангианци.¹⁴ Каква ще излезе истината обаче, ще разберем едва с натрупването на повече данни за праисторията на южното ни Черноморие. Затова през последните години то е обект на усилен изследвания.

Истинска представа за мястото и ролята на хамангианците в морските търговски контакти от края на неолита и първата половина на енеолита човек може да придобие, проследявайки разпространението на модните за времето си украшения с мидата спондилус. Тази мода според изтъкнатата ни археоложка Хенриета Тодорова се появява в древния свят с появата на самите хамангианци и просъществува до края на културата Варна. И независимо от различните хипотези относно самия произход на мидата – егейски, адриатически или черноморски, то самото ѝ разпространение в Европа е безспорно най-изявено на територията на Североизточна България и може да се проследи навлизането ѝ по долината на Дунава в Централна Европа, та чак до долината на Сена във Франция. А също и находките по Северното Черноморие са далеч по-многобройни, отколкото тия по адриатическото крайбрежие и дори по

егейското, откъдето се предполага, че е била внасяна мидата.¹⁵

Без да отричам, че въпросите около произхода, обработката и разпространението на украшенията от спондилус са сами по себе си интересни, за всекиго е ясно, че те са единствено предмети на престижа. В този смисъл богатите находки могат да бъдат разглеждани като своеобразен индикатор за благосъстоянието и социалния статус на конкретния индивид, за определени обществени групи или за обществото като цяло, но би било заблуда да разглеждаме самата мида като двигател в икономиката на енеолитния свят и да отдаваме на нея богатството при некропола Варна I. Наистина, изказана е хипотезата, че тя може би представлява първата монетна форма, но това е само едно предположение и по-важното – липсата ѝ във вътрешността на страната не може да се приеме като отсъствие на стопански живот. Би било наивно да си мислим, че именно спондилусът стои в основана на варненското богатство, макар да не отричам ролята му на индикатор, подобно и на дългите кремъчни пластини, и на медните предмети в гробовете, а най-вече на златните украшения.

Най-типичната особеност за епохата е развитието на металургията и по-специално – добивът на мед и изготвянето на медни предмети като средства за производство. Защото именно металургията на медта води до т.нар. „второ разделение на труда“, след като камъкът е изчерпал вече своята производителност. Тъкмо поради тази причина и епохата е наречена медно-каменна, защото появата на медта води до качествена промяна в живота на човека. Медните изделия, за разлика от търговията с миди за украшения, с дългите кремъчни пластини и фините златни изделия, имат отношение към самото развитието на обществото. Съвсем не случайно учените са приели да наричат самите епохи съобразно основния материал, използван като средство за производство: каменна, медно-каменна, бронзова и желязна. И тази класификация свидетелства за водещата роля на медта в две от изброените

исторически формации. Ето защо, ние няма да разберем истината за богатството на Варненския некропол, ако не се съобразим с истинските приоритети на времето. В този смисъл, няма как да стигнем до отговора за богатството на Варненския некропол, разглеждайки го извън контекста на металургията на медта. Затова всички опити за отговор на интересувания ни въпрос следва на първо място да бъдат съобразени с данните за развитието ѝ в района на Варненско.

Днес археолозите са единодушни, че районът на Варненските езера по време на енеолита е един от водещите металургични центрове на Балканите. Косвени свидетелства за крупния някога център представляват осемте известни наколни селища по протежение на някогашния морски залив. Вече сме коментирали въпроса за мащабите им, които нямат аналози за епохата си. Известните данни свидетелстват, че е нямало наколни селища с размери по-малки от 300 x 80 метра, което ще рече, че площта им е възлизала на около 28-30 дка.¹⁶ Достатъчно е да знаем, че едно „стандартно“ енеолитно селище е разполагало с площ средно около 2,5 дка, а най-големите, като селището при Караново и Берекетската могила, са достигали 15-25 дка.¹⁷ Тогава, пита се кому и защо са били необходими тия огромни селища, при това изискващи толкова труд, за да бъдат разположени на здрави дървени конструкции?

Освен по размерите си, наколните селища правят впечатление и с концентрацията на населението, което ги е обитавало. Този въпрос първа повдига Хенриета Тодорова още през 1986 г., говорейки за „... концентрация на огромни за времето си маси население за района“.¹⁸ По-умерен в изказването си е друг голям наш археолог – Иван Иванов, но и той не пропуска да забележи „... значителна концентрация на население на наколните селища.“¹⁹ Най-определен в оценката си е младият археолог Владимир Славчев, стигнал до заключението, че: „... Друга такава концентрация на население по това

време на Балканския полуостров не е известна.“²⁰

Когато говори обаче за наколните селища, освен тяхната големина, бройка (осем известни от епохата на енеолита, но има и непроучвани) и концентрацията на население, Иван Иванов обръща специално внимание и на още нещо: те съществуват и функционират в единство като „истински комплекс, непознат другаде.“²¹ Това обстоятелство му позволява да говори за наличието на определена металургична организация.

Че тук е кипял трудов живот, никой не се съмнява. Откриването на медна шлака, на късове медна руда куприт и на полуобработени медни предмети при наколно селище Страшимирово-1, на следи от топенето на мед и на медни сечива при изворите на р. Батова само на няколко километра разстояние от основната група наколни селища, както и полуобработени късчета мед и повече от 2000 малахитови мъниста във Варненския некропол свидетелстват за местния характер на металургията.²² Но най-убедителното свидетелство за развитата металургия в района предлагат медните находки на трите некропола – Варненския, Дуранкулашкия и Девненския, където количествата мед и медни изделия сред погребалния инвентар нямат равни на себе си. Само във Варненския некропол са открити 165 медни предмета – предимно сечива. А наличието на специфични за металургичния център „варненски“ форми и вида на използваната мед позволява местните изделия да бъдат разпознати и в значително отдалечени находища на медни изделия от енеолита като голямото Карбунско съкровище в Украйна, на р. Днестър, включващо 443 медни изделия, Мариуполския некропол на Азовско море при днешния гр. Жданов в Украйна, находищата при с. Велке Рашковце в Словакия и това при гр. Брад, по р. Тиса в Румъния, както и в некропола Хвалинск II край гр. Саратов, на р. Волга в Русия.²³

Представа за истинските мащаби на металургията в енеолитния варненски център

можем да добием обаче единствено, ако към казаното за добива на медни изделия тук, допълним и данните за металургията на златото, което по количество (близо 6 кг), брой (повече от 3000) и типове изделия (общо 38 типа) няма равно на себе си и само по количество надвишава всичкото останали злато открито по света от епохата на енеолита.²⁴

Всичко това разкрива по най-безспорен начин, че районът на Варненския залив с наколните му селища е един от водещите металургични центрове през каменно-медната епоха. Открит остава въпросът, откъде е носена тук медта, след като Североизточна България е бедна на медни залежи. Още повече се усложнява този въпрос предвид необходимостта от първична обработка на медната руда, което означава транспортирането на стотици, а може би и хиляди тонове руда за изработката на многобройните медни изделия. Освен това доскоро се твърдеше, че варненският металургичен център е работил изключително с мед от Айбунарското находище край Стара Загора. А ние добре знаем, че през енеолита единствен транспорт е бил морският, че нито конят, нито магарето са били още опитомени и единствено товарно животно е говедото, а човек още не е бил открил колелото и каруцата. Как тогава са били пренасяни тези тонове медна руда от Старозагорско до Варненските езера? Известен опит за внасяне на яснота прави И. Иванов с предположението си, че вместо руда е бил транспортиран някакъв полуфабрикат. То обаче и досега не е коментирано и нито е потвърдено, нито е отхвърлено.

И така, връщайки се към основната си тема за богатството на варненския некропол, нека обобщим. Анализът на натрупалите се археологически данни позволява да се набележат две основни линии на изследване. Първата е свързана с добива и търговията на сол от Провадийско, за чийто пренос допуснахме като най-вероятен водния транспорт по плавателната тогава Провадийска река, вливаща се в дълбокия

Варненски залив и така достигайки водите на Черно море. А достигнали морето, лодките са се отправяли на юг благодарение на повърхностното морско течение, движещо се от север на юг.

Втората линия на проследяване е свързана с развития металургичен център в района на Варненските езера. Той е археологически факт и единствената неяснота се свежда до произхода и вноса на мед или медни руди. Сега, имайки представа за тия две линии в изследването се изправяме пред въпроса, възможно ли е те да бъдат свързани по някакъв начин? И то не само да е възможен, но и да е икономически изгоден, за да доведе до натрупаното богатство във Варненския некропол.

Нова светлина върху проблема внесе уточняването от последните години, че повече от половината количество мед във варненските медни изделия (55,1%) има странджански произход, а старозагорското е под 39%.²⁵ Както е известно, Странджа се спуска над самия черноморски бряг. Това е много важно за нас, защото то би могло да свърже в едно износа по морски път на сол от Провадийско към южното Черноморие с вноса от тук на мед или медна руда за Варненския залив. Ето и данните, подкрепящи една подобна хипотеза.

На първо място струва си да уточним какъв е бил добива на мед и евентуалната му обработка тук в епохата на енеолита. За наша изненада такива данни не само съществуват, но те се оказват и твърде подробни. Откриваме ги в сборника „Странджа” (1990 г.) Ето как изглежда самата справка, представена по селищни системи.

I. Селищна система Созопол:

- с. Богданово – намират се останки от многобройни рудни разработки, медни полета на площ от няколко десетки кв.км.

- с. Димчево – следи от рудни разработки.

- с. Зидарово – следи от рудни разработки и металургична дейност.

- с. Извор – рудни разработки на мед и олово.

- с. Индже войвода – сгурии от металургична дейност; открито медно длето от енеолита.

- с. Крушевец – следи от рудни разработки и металургична дейност.

- с. Росен – в подножието на връх Алатепе са открити колосални древни меднорудни разработки с металургична преработка на място; Рудното поле е разположено по самото крайбрежие, между морския бряг и шосето: нос Атия – с. Черноморец и включва местностите Метоха, Росен, Дядо Тома, Стаханов, Бакърлъка и Зигра. 15000 тона от шлаката тук са били вторично преработени по наше време.

II. Селищна система Царево (Мичурин):

- с. Бродилово – следи от рудодобив.

- с. Българи – следи от рудодобив и металургия.

- с. Изгрев – рудни разработки.

- с. Кондолово – купища шлаки

- с. Кости – следи от рудодобив.

- с. Писменово – следи от рудодобив.

- с. Резово – значителни следи от рударство в общо седем рудни разработки; най-голямото находище в България на медна шлака, изчислявана на повече от 100000 т.

III. Селищна система Малко Търново:

- с. Граманиково – медно-рудно поле, ползвано и днес, върху десетки кв. км с 16 източника; Не са археологически датирани.

- с. Калово – следи от златоносни разписи в м.Змеюви къщи.

- гр. Малко Търново – следи от рударска и металургична дейност; Рудното поле включва пет участъка с медни и железни руди; Металургичен комплекс с големи количества медна шлака;

- с. Сливарово – рупи – златоносни разработки

- с. Стоилово – металургична дейност.

VI. Селищна система Грудово:

- с. Богданово – рудни разработки

- с. Голямо Буково – следи от рудодобив и металургична дейност (рупи и шлаки).

- с. Горно Ябълково – следи от рудодобив и металургия (рупи и шлаки).

- с. Росеново – в м.Леярниците край Факийска река – купища металургична шлака.

- с. Сливово – рударска дейност.

- с. Факия – медни и железни руди; Следи от рударска и металургична дейност.

V. Селищна система Болярово:

- с. Иглика – значителни рудни разработки на медни и железни руди.

- с. Осман – стари рудни разработки.

Няма да се спирам на селищна система Елхово, където са регистрирани разработки на предимно железни руди.

Излишно е да казвам, че в голямата си част споменатите рудни разработки са на медна руда, а в много от случаите наред с медната е налице и желязна компонента (халкопирит). В една значителна част тези разработки са от времето на енеолита, макар в немалко от случаите рудните полета да са били ползвани и в по-късни епохи, а някои дори и понастоящем. За да придобием попълна представа за мястото на странджанския край в живота на енеолитното балканско общество, накратко ще изброим някои от известните ни скално изсечени обекти от това време, извън участието им в рудодобива и преработката на получената медна руда. Такива обекти се откриват при: 1) с. Маринка – скални изсичания, дело на „змейовете”, в м. Спирица бунар – скални блокове; 2) с. Ново Паничарево – на връх Рошковица – няколко изсечени каменни кръга с диаметър 4 м; неолитно селище и керамика от по-късните епохи; 3) с. Черноморец (Св. Никола) – множество керамични фрагменти от късноенеолитната и раннобронзовата епохи; праисторическо селище; 4) с. Изгрев – скално светилище в м. Сечен камък – изсечени в скалите площадки, улей, „слънчеви” кръгове и дискове, голям кръг с диаметър 1,2 м, заобиколен от улей, от който радиално излизат резки като слънчеви лъчи; 5) Приморско и с. Китен в м. Стамоплу – следи от енеолитна и бронзова епохи –

керамика, оръдия от камък, предмети от кост; кръгли каменни огради по гребена на рида между връх Китка и Маслен нос; изсичания на кръгове и един правоъгълник на нос Св. Димитър и няколко зърнохранилища; жертвени камъни; 6) в м. Бакърен извор на с. Евренозово – фрагменти от работена на ръка керамика; 7) с. Сливарово, м. Ветралова поляна – големи скални масиви с изсечени „слънчеви кръгове“; 8) с. Белеврен – скални светилища в местностите Големите скали и Цървендакови къшли – изсичания на басейнчета и казанчета със и без улеи на горната повърхност на скалите, а по страничните – полукръгли ниши, разнообразни трапчинки, издълбана окръжност; 9) с. Горно Ябълково – открито селище; 10) с. Долно Ябълково – скално светилище „Марков камък“ или „Яйцето“ – скални изсичания, открито селище в м. Корубата; 11) с. Драчево – зърнохранилище, издълбано в скалата; 12) с. Кирово – голямо открито селище; 13) с. Болярово – голяма селищна могила от енеолитно време; 14) с. Бояново – селищна могила от късния неолит, енеолита и бронзовата епоха; 15) с. Лесово – селищна могила от времето на късния неолит, енеолита и бронза.²⁶

Да обобщим: 1) Районът на Странджа планина се оказва изключително богат на медни руди, особено източните и централните му дялове на българска територия. 2) На практика повече от половината селища в общините Созопол, Царево, Малко Търново, Грудово и Болярово са представлявали центровете на древна рударска и металургична дейност. 3) Археологическите проучвания говорят, че районът на Странджа е както рудодобивен, така металургичен център. От всички 24 изброени тук селища 11 са представени като изключително рударски центрове, 9 са едновременно рударски и металургичните и 4 са изключително металургични. При това откритите следи от металургична дейност са видими и значителни – десетки, та чак до сто хиляди тона медна шлака. Посочени са и два център за добив на злато (Калово и Сливарово). При това количествата на

откритата в някои случаи медна шлака са толкова големи, че част от нея е преработвана и в наши дни. 4) Като най-мощни рудни находища могат да се посочат тези при с. Богданово, с. Росен, с. Горно Ябълково, с. Резово, с. Граматиково, гр. Малко Търново. Можем да се съмняваме, доколко последните две могат да бъдат отнесени към енеолита, тъй като граматиковското не е археологически датирано, а това при Малко Търново е посочено като антично. Поради това няма да коментираме повече тези две находища. 5) Най-мощни металургични центрове се откриват при с. Росен, с. Кондолово, с. Резово, с. Горно Ябълково, с. Росеново. 6) От всички изброени дотук центрове два се оказват най-значителни, като са едновременно и рудодобивни, и металургични – центровете при селата Росен и Резово. А най-важното за проучването ни е това, че и двата са разположени на самия морски бряг. Наблягам на това обстоятелство, защото го намирам като особено ценно за работата ни. 7) Не са без значение и свидетелствата за наличието на селищни могили и открити селища в района на Странджа, както и многобройните скални светилища от каменно-медната епоха тук.

Така стигаме до основните си изводи: Първо, че районът на Странджа планина и конкретно странджанското крайбрежие се оказва изключително богат на медни залежи. Второ, че разработването им започва още от времето на енеолита. Трето, че освен известен с рудодобива си, той се развива още тогава и като мощен металургичен район. А откритото медно длето при с. Индже войвода подсказва, че тук вероятно са се изготвяли и медни изделия. Всичко това свидетелства, че Странджанското Черноморие е било известно и ползвано през енеолита и като рудодобивен район, но и като металургичен център.

Сега разбираме, че не само добивът, но и обработката на изкопаната руда се е правила на място, а вероятно и на част от самите медни сечива. Изготвени край морето, те са били транспортирани до центъра при

Варна по морски път. Не разбирам обаче, защо тези данни са така старателно премълчавани и най-маститите ни археолози продължават да поддържат невярната версията за водещото място на Ай-бунарските медни находища в дейността на металургичния център при Варна. Смятам, че става въпрос за съзнателно манипулиране на истината, след като главният консултант-палеометалург Е. Черних – човекът наложил тезата за водещото място на ай-бунарското медно находище в културата Варна, се оказва ръководител на повечето от изнесените проучвания и данните в цитирания сборник „Странджа”. Т.е. те не са правени по-късно и той добре ги е знаел. Същевременно прави впечатление и времето на издаването на сборника „Странджа” – 1990 г. Защото то е след падането на „желязната завеса” и много по-късно от самите археологически изследвания при Странджа. Не искам да гадая, каква е била целта на подобна манипулация, но появилите се в специализираната литература и други данни за некоректни изследвания и подвеждащи интерпретации от негова страна²⁷ представят научната му дейност в дълбоко превратна светлина. На първо място, тезата му за „несъстоятелна цивилизация” и понятията от типа на „предградове”, наложени като щампи в археологията ни. Всички те убедително подкрепят мнението ми за недостойното му опекунство върху българската палеоархеология. Това събужда в спомените ми една от последните реплики на Златния Иван, с която се разделихме завинаги при последната ни среща: „България все още не е свободна страна, докторе!”

За да приключим с въпроса за медно-рудните находища в близост до Южното ни Черноморие, нека продължим с издирването им извън района на Странджа. Интерес в това отношение представлява минното селище Рудник, чието старо име е Меден рудник. То е на 17 км северно от Бургас, в най-югоизточните части на Айтоската планина (част от Източна Стара планина) и северно от Атанасовското езеро. В близост

има и друго селище с интересното име Медово. Пак тук е и минното селище Черно море (на 15 км от Бургас). Днес мините край двете селища се използват за добиването на кафяви въглища, но старото име на Рудник – Меден рудник и името на с. Медово вероятно представляват спомен за наличието на медни залежи. Допълнителен интерес повдига близостта на находищата до Атанасовското езеро, където са открити енеолитни наколни селища, подобни на тия от Варненските езера. Засега обаче въпросът не е проучен и си остава неясен.

Излишно е да твърдя, че казаното решава автоматично проблема с транспорта на медния полуфабрикат или готовите медни изделия до района на Варна. Все пак то твърде настойчиво насочва вниманието към южното ни морско крайбрежие и за пореден път повдига въпроса относно ползвания транспорт. Какви са били възможностите за корабоплаване на човека в ония времена? Съществуват ли някакви, дори и косвени свидетелства в това отношение?

Пак пред същите въпроси ни изправя и друго едно наблюдение. Изследователите са впечатлени от обстоятелството, че каменните сечива и оръжия, открити в наколните селища и некрополите Варна I и Девня, са били изготвяни от такива скални породи, които не се откриват наблизко до Варна, а се срещат било на север по крайбрежието около гр. Каварна и нос Калиакра, било на юг от р. Камчия, в източната половина на Коджа Балкан, около гр. Бургас и по Странджанското крайбрежие. Аналогично стоят нещата и с некропола при с. Дуранкулак, където се откриват импортни каменни брадви, направени от вулканични скали от Южното Черноморие (Бургас и Странджа) и не се срещат в Добруджа.²⁸ Ясно е, че тези и други подобни наблюдения свидетелстват за наличието на морски търговски контакти между северните и южните части на Западното Черноморие.

Сега веригата вече се затваря и картината е пълна. Енеолитните производители на сол в Провадийско са изнасяли сол към южното ни Черноморие и

са внасяли от там мед. Търговията е била по воден път, като за целта са използвали Провадийска река, Варненския залив и самото море. Износът на юг е бил благоприятстван от естественото течение на реката и южното повърхностно течение на морето. По-сериозен проблем е било придвижването в обратната посока, но енеолитните мореплаватели са се справили и с него. В случая те са използвали подводното морско течение, което по крайбрежието ни е в обратната посока, от юг на север, по посока на часовниковата стрелка. За това течение научих от писмото на инж. Траян Траянов – научен сътрудник в Института по океанология към БАН. Според нашият изследовател, преди години екип на института е провеждал опити с контрастно вещество, благодарение на което те установили на 3 м дълбочина споменатото подводно течение. В писмото си той изразяваше съгласие с мнението, че гироподобните каменни котви, тип А по класификацията на Михаил Лазаров, биха могли да служат като „подводни двигатели”, използвайки подемната сила на подводните течения съобразно хилядолетната практика на мореходците за преодоляване на повърхностното течение на Босфора при навлизането им в Черно море. В допълнение на това инж. Т. Траянов приемаше за възможно използването на откритото подводно течение по нашите брегове за придвижването на плователните съдове от южното към северното Черноморие. Колкото до финалното препятствие – последните 15-20 км от пътя срещу течението на Провадийска река при наличната денivelация, находчивите „провадийци” са решили проблема по най-радикалния начин, като са го изключили от маршрута. Затова те са „изнесли” муталургията от района на Провадийското плато на наколните селища и в близката им околност. Така всичко си отива по местата.

Последен щрих към тая картина ни дават слабо коментираните данни за медни слитъци от енеолитно време. Споменахме, че основен проблем е голямата маса на рудата,

която е трябвало да се обработи за производството на медни предмети. Както и мнението на И. Иванов, че най-вероятно за целта не е била транспортирана директно руда, а някакъв вид полуфабрикат. От проучванията на медодобива по странджанското крайбрежие става ясно, че тук освен добив на руда широко се е практикувало и извличането на метала от рудата. Мащабите на тая металодобивна дейност се илюстрират от хилядите тонове медна шлака, останала до наши дни. Този факт е живо свидетелство за енеолитната металургия в Странджанско. Но той подкрепя и тезата на Златния Иван за добивания полуфабрикат. Откриването на два медни слитъка: един в Карбунското съкровище и втори – в гроб от некропола Хвалинск II край Саратов, определят точния начин, по който медта е била транспортирана на големи разстояния. Това не е била обикновена медна руда нито някакъв полуфабрикат, а чиста мед, готова всеки момент да се превърне в медно изделие.

Всичко това разкрива една стабилна икономическа база, стъпила сигурно на две основни за епохата стратегически производства. Говоря за добива на сол и изготвянето на медни оръдия на труда. Солта – първата стратегическа суровина на човека, необходима за развитието на животновъдството и за самото му съществуване, се налага като всеобщ еквивалент при търговския обмен в праисторическия свят – тя се е намирала в изобилие на близкото Провадийско плато. Металургията на медта се оказва най-ранната металургия, пряко свързана с развитието на производителността на труда, поставила края на каменната ера и довела до второто разделение на труда в обществото. Тези две революционни производства са били свързани с трето пионерско начинание – ранното мореходство. Това са трите основни „кита” – носители на цивилизация Варна. И без ясната представа за тях, ние просто не бихме могли да я разберем.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Радунчева, А. Обществено-икономическият живот на Добруджа и Западното Черноморие през енеолита. – В: Векове, 1986, № 1, с. 15-20; Todorova, H. Das Spataneolithikum an der westlichen Schwarzmeerküste. – Studia praehistorica, 1-2, 1978, pp.136-145; Fray, O.H., Varna – ein Umschlagplatz für den Seehandel in der Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55), Bonn, 1991, pp.195-201.
2. Николов, В. Когато солта беше поскъпа от златото. – В: сп. Осем, № 2, февруари 2009, с. 88-93; Николов, В. Сол и злато: Провадия - Солницата и Варненският халколитен некропол. – В: Археология, 2010, № 1-2, с. 7-18.
3. Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с.113,116; Тодорова, Х. Новокаменната епоха в България. С., 1993, с. 62,128.
4. Райън, У. и У. Питман. Ноевият потоп. Варна, 2000, с.129-155; Димитров, П. и Д.Димитров. Черно море, Потопът и древните митове. Варна, 2003, с. 24-29, 60-71.
5. Тодорова, Х. Новокаменната епоха в България. С., 1993, с.142-146; Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с.113-116.
6. Николов, В. и съавт. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен център „Провадия-Солницата” при гр. Провадия. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 година, с.63-65.
7. Тодорова, Х. Новокаменната епоха в България. С., 1993, с.146-147; Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с.116-118.
8. Райън, У. и У.Питман. Ноевият потоп. Варна, 2000, с.188.
9. Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. 1986, с.119.
10. Маргос, А. Към въпроса за датирание на наколните селища във Варненските езера, - В: Известия на Варненското археологическо дружество, 1961, с. 3-4; Тодорова, Х. Късноенеолитен некропол край град Девня – Варненско. - В: Известия на народния музей – Варна, 1971, с.4.
11. Николов, В. Сол и злато: Провадия - Солницата и Варненският халколитен некропол. – В: Археология, 2010, № 1-2, с.14.
12. Иванов, И. Раннохалколитни гробове до град Варна. - В: Известия на народния музей – Варна, 1978, с. 81-93; Йорданов, Й. и Г.Маринов. Антропологично проучване на костен материал от раннохалколитните гробове до град Варна. - В: Известия на народния музей – Варна, 1978, с. 94-100.
13. Мирчев, М. Три погребения от енеолитната епоха. - В: Известия на Варненското археологическо дружество, 1961, 117-125; Тодорова, Х. Колективна находка от идол и съд от Балчик. - В: ИАИ, XXXIX, 1972, с.39-44; Минчев, Ал. Праисторически каменни сечива от Варненско. - В: Известия на народния музей – Варна, 1973, с. 255-265; Иванов, И. Раннохалколитни гробове до град Варна. - Известия на народния музей – Варна, 1978, с. 78-89; Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България, 1986, с.113-116,118; Славчев, В. Четири енеолитни обекта северно от Варна. - В: Известия на народния музей – Варна, 2000-2001, с.135-162; Димов, Т. Културата Хаманджия в Добруджа. - В: Добруджа (9), 1992, с.20-33.
14. Берчу, Д. Неолитната култура Хаманджия в България. - В: Археология, 1963, с.5-7; Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. 1986, с.116-118, 118-119;
15. Тодорова, Х. Най-ранните търговски контакти на Северозападното Причерноморие. - В: Добруджа (10), 1993, с.12-14.
16. Иванов, И. Варненски археологически музей. Пътеводител – праистория на Варненския край. Варна, 2001, с.27; Славчев В. Варненски халколитен некропол – археологични данни и икономически контекст. - В: Русев, Р. и др. Варна – праисторически център на металообработката. Варна, 2010, с.28.

17. Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с.179.
18. пак там, с.121.
19. Иванов, И. Варна и раждането на европейската цивилизация. – В: Иванов, И. и М. Аврамова. Варненски некропол. С., 1997, с.23.
20. Славчев, В., цит съч.
21. Иванов, И. Варненски археологически музей. Пътеводител – праистория на Варненския край. Варна, 2001, с.19.
22. Маргос, А. Праисторическо наколно селище Страшимираво – 1. – Известия на народния музей – Варна, 1973, с. 271; Иванов, И. Варна и раждането на европейската цивилизация, - В: Иванов, И. и М.Аврамова. Варненски некропол. С., 1997, с.18-19.
23. Иванов, И. Варна и раждането на европейската цивилизация. - В: Иванов, И. и М.Аврамова. Варненски некропол. С., 1997, с.18-19; Тодорова, Х. Най-ранните търговски контакти на Северозападното Причерноморие. - В: Добруджа (10), 1993, с.15-18.
24. Иванов, И. Варненският некропол и неговото място в праисторията на Източното Средиземноморие. - В: България от древността до наши дни. Т.1. С., 1979, с.94-102; Русев, Р. и Й.Бояджиев. Общо описание и класификация на златните предмети от Варненския халколитен некропол; Състав, структура и свойства на златото от Варненския халколитен некропол. – В: Русев, Р. и др. Варна – праисторически център на металообработката. Варна, 2010, с.58-121.
25. Димитров, К. Медната металургия по западния бряг на Черно море (средата на V – началото на IV хил.пр.Хр.) Автореферат на дисертация. С., 2007, с.46-52.
26. Странджа. С., 1990, с.141-185.
27. Тодорова, Х. Най-ранните търговски контакти на Северозападното Причерноморие. - В: Добруджа (10), 1993, с.15.
28. Маргос, А. Праисторически селища на Варненското плато. – В: Известия на варненското археологическо дружество, 1960, с. 30; Маргос, А. Праисторическо наколно селища Страшимирово-1. – В: Известия на народния музей – Варна, 1973, с. 269; Иванова, М. Крайбрежни селища и морски контакти през халколита на Западното Черноморие (V хил.пр.Хр.). – В: Гюрова, М. Праисторически проучвания в България: Нови предизвикателства. С., 2008, с. 233.
29. Тодорова, Х. Най-ранните търговски контакти на Северозападното Причерноморие. – В: Добруджа (10), 1993, с. 18.

За контакти:
д-р Светлозар Попов
sv_popov@abv.bg